

هه له بجه

خه زمانه يه كي ميژووي

ئه م ليكولينه وهيه پيشكهش به شاره واني هه له بجه

سه لام نه و لقادر جهمه سه عيد

پيشه كي

ميژووي سياسي كومه لايه تي كوردستان له سه رجه م قوناغه ميژووييه كاندا هه لگري چه ندين تاييه تمه ند و خاسيه تن، كه ده توانرئيت به م هويه وه له گه ل قوناغه كاني پيش خوي و دواي خوي جيايي بكه ينه وه، ئه م به راوردهش له نوسيني ميژووي نوئي كورد دهرده كه وئيت. هه له بجه يه كيك له و شاروچكانه يه كه به دريژايي ماوه ي حوكومراني پاشايه تي (1921 - 1958) پولئي گرنگي بينيوه له زوربه ي گورانكاري و پروداوه ميژووييه كاني كوردستاني عيراق، ته نانه ت له پروداوه سياسي كاني عيراقيشدا، هه روه ها هه لوئسته ميژووييه كاني هه له بجه وهك به ژداريه كاني له شه ربه كاني عه رب - ئيسرائيل، له سالي 1948 ميژووييه كي تري ئه م شاروچكه يه دهرده خات له سه ر ئاستي دهره وه ي كوردستان و عيراق.

تويژينه وه ئه كاديميه كان دهر باره ي بارودوخي سياسي هه له بجه، له ماوه ي سالاني حوكومراني پاشايه تي له عيراقدا تاوه كو ئه مرؤش له ئاستي كدا نيه كه هاوته ريب يا خود هاوسه نگ بيئ له گه ل خه بات و پولئي هه له بجه دا، ئه مه ش هوكارئيكي سه ره كي هه لبيژاردي ئه م باسه بووه .

ليكولينه وه كه دابه ش كراوه ته سه ر سئ به ش و به ئه نجامه كان و ليستي سه رچاوه كان كوئايي ها تووه، به شي يه كه م تيشك ده خاته سه ر بارودوخي كومه لايه تي هه له بجه، له سه رده مي حوكومراني پاشايه تي له عيراقدا و خستنه پروي راي جياواز دهر باره ي ناوي

هه‌له‌بجه و پیکهاته و دابه‌شبوونی دانیشتوانه‌که‌ی و سه‌رباری ره‌وشی خویندن و ئاین له‌شاره‌که‌دا. به‌شی دووهم باس کردنه له‌بارودۆخی سیاسی هه‌له‌بجه به‌تیشک خستنه سه‌ر قۆناغه سیاسیه جیا‌جیا‌کان هه‌ر له‌داگیرکردن و ئینتیدایی به‌پیتانی و سه‌رده‌می حوکمرانی نیشتمانی له‌عیرا‌قدا و به‌شی سییه‌م و کۆتاییش ته‌رخانکراوه بۆ باسکردنی لایه‌نی کارگیری ئه‌و شارۆچکه‌یه .

بۆ نووسینی ئه‌م لیکۆلینه‌وه‌یه سوود له‌چه‌ندین سه‌رچاوه‌ی جۆراو جۆر وه‌رگیراوه به‌تایبه‌نی کتیبی (هه‌له‌بجه له‌ئامیزی میژوودا) هه‌روه‌ها (که‌سایه‌تییه ناوداره‌کانی هه‌له‌بجه) که‌ زۆرتین سوودم لێ وه‌رگرتوون له‌ لیکۆلینه‌وه‌که‌دا.

ماوه‌ته‌وه‌ بلیم که‌ لیکۆلینه‌وه‌که‌ به‌ده‌ر نییه له‌که‌م و کورتی و ناته‌واوی، به‌لام هیوادارم ته‌واوی بابه‌ته‌که‌ به‌چاویکی زانستیانه سه‌یر بکری‌ت و هه‌لبسه‌نگیندرئ، چونکه‌ بیگومان په‌خنه‌ی زانستی و بنیاتنه‌ر ده‌بنه‌ هۆی هه‌نگاو نان به‌ره‌و ری‌ی راست و دروست.

تویژه‌ر

به‌شی یه‌که‌م لایه‌نی کۆمه‌لایه‌تی

هه‌لکه‌وتنی شوینی جوگرافی هه‌له‌بجه:

شاری هه‌له‌بجه، ده‌که‌ویته باکوری پۆژه‌لاتی عێراق. له‌سه‌ر هیتلی دریزی (٤٦) پله‌ی پۆژه‌لات و نیوان دوو بازنه‌ی پانی (٣٥-٣٦) باکور^١ و ده‌که‌ویته دووری (٧٦) کم له باشووری پۆژه‌لاتی شاری سلیمانی^٢. (٧٣٦)م له‌ئاستی ده‌ریاوه به‌رزه و پووبه‌ری خاکه‌که‌ی (١٥٢٣) کم. ئاو و هه‌وای مامناوه‌ندییه. ته‌نیا له‌وه‌رزى زستاندا سارده و له‌وه‌رزى هاویندا گه‌رمه، به‌شێوه‌یه‌کی گشتی له وه‌رزه‌کانی به‌هار و پایز که‌ش و هه‌وای خۆش و له‌باری هه‌یه و ناوچه‌یه‌کی باراناوییه له‌سالدا (٧٥٠) ملم بارانی لێ ئه‌باریت^٣. سه‌باره‌ت به‌ لایه‌نی تۆبۆگرافیش ده‌که‌ویته به‌شی باشووری پۆژه‌لاتی ده‌شتی شاره‌زور^٤. هه‌له‌بجه به‌ چه‌ند چیا‌یه‌ک ده‌وره دراوه وه‌ک چیا سه‌رکه‌شه‌کانی (سورین، شرام، په‌نگین، نه‌هر...)^٥. چوارده‌وری به‌ باخ ته‌نراوه، دوو شه‌قامی راست و چه‌پ شاره‌که داده‌بریت^٦.

ناوی هه‌له‌بجه:

سه‌باره‌ت به‌پێ و په‌چه‌له‌کی ناوی هه‌له‌بجه چه‌ندین بیروپرای جیاواز هه‌یه له‌وانه:

(٣٥٠٠. ز) سارگۆنی ئه‌که‌دی، هێرشى بردۆته‌سه‌ر ده‌قه‌ری هه‌له‌بجه و شاره‌زور، ئه‌و کاته به‌هه‌له‌بجه ووتراره هار هار، دواى جه‌نگیکى خویناوی گرتیان، سارگۆن ناوی ناوه (کار شارۆکین) به‌مانای شاری سارگۆن^٧.

هه‌روه‌ها میژوونوس ئه‌مین زه‌کی به‌گ، له میژووه‌که‌یدا ده‌لێت: په‌نگه شاری سارگۆن (هه‌له‌بجه) ی ئیستا بوویت^٨. هه‌له‌بجه له سه‌رده‌می هۆریه‌کان فه‌رمانزه‌واپه‌تی کراوه که له وه‌سه‌رده‌مه‌دا به‌ناوی (کارداخار) ناوئراوه که به‌هه‌مان شاری (خارخار) ناسراوه، که له

١. فه‌یروز هه‌سه‌ن هه‌له‌بجه‌یی، هه‌له‌بجه-نشینگی جاف و گۆران، هه‌له‌بجه «گۆفار»، ژ(١)، ٢٠٠٢، سلیمانی، ل ٢، ٤.

٢. عه‌بدوڵا غه‌فووه‌، فه‌ره‌ه‌نگ جوگرافیای کوردستان، چ (١) ده‌زگای چاپ و په‌خشى سه‌رده‌م، سلیمانی، ٢٠٠٢، ل ١١٤.

٣. حه‌کیم مه‌لا سالح، هه‌له‌بجه له ئامیزی میژوودا، چ (١)، چاپخانه‌ی مناره، هه‌ولێر، ٢٠٠٤، ل ١٠.

٤. فه‌یروز حسن، س. پ. ل ٦.

٥. توفیق هه‌ورمان علی، هه‌له‌بجه کاره‌ساتی کیمیا‌بارانی سالی ١٩٨٨، چ (١) ده‌زگای چاپ ئلراس، هه‌ولیر، ٢٠٠٠، ل ٦.

٦. علی سه‌یدۆ گه‌ورانی، له‌هه‌مانه‌وه بو ئامیدی، چ (١) سلیمانی، ٢٠٠٠، ل ٦٣.

٧. مه‌ردۆخ، میژووی کورد و کوردستان، و: مه‌مه‌د فه‌را، چاپخانه‌ی سه‌رکه‌وتن، چ (١)، به‌غداد، ١٩٥٨، ل ٤٨.

٨. که‌ریم زه‌ند، جوگرافیای کوردستان، چ (١)، سلیمانی، ٢٠٠١، ل ٤٤٦.

نوسینه‌کانی ئاشورییه‌کاندا ناوی هاتوو و که‌وتۆته سەر پووی پویری سیروان. ئەم خار خارەش هەر هار هارە^۹ دەلێن هەڵبجە لە‌وشە (هە‌لۆژە) وه هاتوو، چونکە هە‌لە‌بجە کاتی خۆی هە‌لۆژە‌ی تێدا بوو، بە‌لگە‌ش بۆ ئە‌مه ئە‌وه‌یه که تا ئێ‌ستا لادیکانی دە‌وروبە‌ری هە‌لە‌بجە بە هە‌لە‌بجە دە‌لێن هە‌لە‌وجە که لە‌ وشە‌ی هە‌لۆژە‌وه نزیکە. هەر‌وه‌ها کابرایە‌ک پێ‌ش هە‌موو کە‌س هاتوو و ئاوه‌دانی کردۆ‌ته‌وه ناوی (هە‌لۆ‌بە‌گ) بوو، وورده وورده ئە‌و ناوه‌ به‌هۆ‌ی گە‌شه‌کردنی زمانی کوردی بوو بە (هە‌لۆ‌جا) دواتریش بوو بە هە‌لە‌بجە^{۱۰}.

بارودۆخی کۆمه‌لایه‌تی هە‌لە‌بجە:

هە‌لە‌بجە شارێکی دێ‌ینی کوردستانه، می‌ژوو‌یه‌کی کۆنی هه‌یه^{۱۱} به‌پێ‌ی ئە‌و زانیاری و شوێ‌نه‌واره کۆ‌نانه دەرکە‌وتوو که لە‌ دێ‌ر زه‌مانه‌وه هە‌لە‌بجە مه‌ل‌به‌ندی ژیان و ئاوه‌دانی بوو، پاش چە‌ند جارێک وێ‌رانی، لە‌ده‌وروبه‌ری ساڵی (۱۶۵۰- ۱۷۵۰)ان^{۱۲}، (حمه‌ چاوش) و هە‌رسێ‌ کوره‌که‌ی (چاوش) ئاوه‌دانکراوه‌ته‌وه لە‌ ساڵی (۱۶۵۰- ۱۷۵۰)ان^{۱۳}، (حمه‌ چاوش) و هە‌رسێ‌ کوره‌که‌ی (پیرۆت و سلیمان و عه‌ولā) له‌وانه‌ش چە‌ند کورپو کورپه‌زا بوونه‌وه که‌بوون بە (۱۳) ما‌له‌ی هە‌لە‌بجە و تائێ‌ستاش بنه‌ما‌له‌که‌یان لە‌ هە‌لە‌بجە بە ۱۳ ما‌له‌ ناسراوه^{۱۴}.

۹. عەبدوللا مه‌لا عەلی قه‌رده‌اغی، هە‌لە‌بجە لە‌ کلاو‌پۆژنه‌ی می‌ژوو‌ه‌وه، چ (۱)، سوید، ۱۹۹۹، ل. ۱۲.

۱۰. شه‌وه‌که‌تی حاجی مشیر، کاره‌ساتی کیمیا‌بارانی هە‌لە‌بجە، چ (۱)، ۱۹۸۸، ل. ۵۱.

۱۱. فه‌یرۆز حسن، س. پ. ل. ۱۲.

۱۲. ئە‌یوب پۆستم، هه‌گه‌ و هه‌وارگه‌، چ (۱)، سلیمانی، ۲۰۰۴، ل. ۳۶-۳۵.

۱۳. شه‌وه‌که‌تی حاجی مشیر، س. پ. ل. ۵۱.

۱۳ ماله دهستان هه بووه له بهرهمهینانی کشتوکال و باخ و گه‌نم و جویان چاندووه، داری خۆخ و قه‌سیان چاندووه، به‌مکاره‌ش شوینه‌که‌یان بوژاندۆته‌وه^{۱۴}.

میژوونوسان، عه‌شیره‌تی جاف به‌ دروست‌کەر و بونیاده‌ری شاری هه‌له‌بجه‌ داده‌نین، که هاتوون له‌م سنووره‌ نیشه‌جی‌بوون له‌ده‌شتی شاره‌زووردا، پاشان وورده‌ وورده‌ ئه‌م شوینه‌ به‌هۆی ئاوداری و خۆشی وشوینه‌که‌یه‌وه‌ که‌ ئه‌پوانیته‌ سه‌ر ده‌شتی شاره‌زوور زیاتر ئاوه‌دان بوته‌وه‌.

سه‌ره‌تا (خه‌له‌کانی جاف) له‌ هه‌له‌بجه‌ بوون، ده‌کرێ بلیین، هه‌له‌بجه‌ مه‌له‌ندی جافه‌کان بووه^{۱۵}. چه‌ند بنه‌ماله‌یه‌کی جوله‌که‌ش له‌ خورمال هاتوون و له‌ده‌وروپشتی مزگه‌وتی (ته‌کیه‌) خانوویان دروست‌کردووه‌.

جوله‌که‌کان، به‌ دووه‌مین بنه‌ماله‌ داده‌نین له‌ دروست‌کردنی شاری هه‌له‌بجه^{۱۶} له‌ سه‌رده‌می ده‌سه‌لاتی (مه‌حمود پاشای جاف) دا ژماره‌یه‌ک مالی به‌گژاده‌ی جافی تر هاتووه‌ و له‌ شوینی خویان که‌ ئیستا پیی ده‌وتریت (گه‌ره‌کی پاشا) ره‌شمالیان هه‌لداوه‌ و چه‌ند مایکیشیان دروست‌کردووه^{۱۷}.

هه‌ندێ سه‌رچاوه‌ش ئاماژه‌ به‌وه‌ ده‌که‌ن که‌ هه‌له‌بجه‌ی ئیستا له‌ سه‌رده‌می فه‌رمانه‌وايه‌تی عوسمانیه‌کاندا بونیاد نراوه‌ته‌وه^{۱۸} هه‌ندێ سه‌رچاوه‌ باس له‌وه‌ ده‌که‌ن که‌ ئه‌وانه‌ی هه‌له‌بجه‌یان ئاوه‌دان‌کردۆته‌وه‌ له‌ پۆژه‌لاتی کوردستانه‌وه‌ هاتوون له‌ئه‌نجامی شه‌ر و شوێر و برسیه‌تی هاتوون به‌مدیودا و له‌ وشوینه‌ی پیدیه‌لین هه‌له‌بجه‌ نیشه‌جی‌بوون^{۱۹} هه‌له‌بجه‌ هه‌ر له‌ سه‌ره‌تای دروستبوونیه‌وه‌ هه‌میشه‌ له‌ به‌ر گه‌لی هۆکار ئاوه‌دان بووه‌، به‌رده‌وام پوو له‌ پیشکه‌وتن بووه‌، پوویه‌کی شارستانی وه‌رگرتووه‌، به‌رده‌وام له‌ جموجۆل و تیکه‌لاویدا بووه‌، ئه‌مه‌ش کاری کردۆته‌ سه‌ر خه‌لکی هه‌له‌بجه‌ و هه‌لسوکه‌وت و خووپه‌وشتیان^{۲۰}.

هه‌له‌بجه‌ مه‌له‌ندی جافه‌کان بووه‌ که‌ به‌لای که‌مه‌وه‌ سه‌ر چواری پێژه‌ی دانیشتیوانی ئه‌م قه‌زایه‌یان پیکده‌هینا، جافه‌کان پێیان وتراوه‌ کوردی ره‌سه‌ن، گرنگترین هۆزی باشووری کوردستان بوون، که‌ دوو تیره‌ی گرنگی ئه‌م هۆزه‌ له‌و سه‌رده‌مه‌دا به‌ته‌واوی له‌ گونده‌کانیان

۱۴. حه‌کیم مه‌لا سالج، س. پ. ل. ۱۱.

۱۵. عه‌لی سه‌یدوێ س. پ. : . . . . . : . . . . . (ēL) j(ēōōr : . . . . . ē.

۱۶. ئه‌یوب رۆسته‌م، س. پ. ل. ۳۵—۳۶. ۱۷. حه‌کیم مه‌لا سالج، س. پ. ل. ۱۱.

۱۸. به‌کر حه‌مه‌ سدیق عارف، لاپه‌ره‌یه‌ک له‌ میژووی هه‌له‌بجه‌، چ (۱)، سلیمانی، ۱۹۹۷، ل. ۷.

۱۹. گۆزان هه‌له‌بجه‌یی، هه‌له‌بجه‌ و کاره‌سات، په‌یڤ (گۆڤار)، ژ (۱-۱۱)، ۱۹۸۹، ۱۰۳۶.

۲۰. عه‌بدول کریم حه‌مید عه‌بدولکه‌ریم، ئه‌حمه‌د موختار جاف (شاعیر و مرۆڤ)، چ (۱)، سلیمانی، ۲۰۰۰، ل. ۱۰۳.

نیشته جیبوون که تیره کانی (نه وړپۆلی و یه زدان به خشی) یه کان بوون^{۲۱}.
 به پئی سه رزمیری سالی (۱۹۴۶ز) ژماره ی خانووه کانی هه له بجه بریتی بوون له (۴۷۰)
 خانوو، ژماره ی دانیشتوانه که شی له سالی (۱۹۴۷ز) (۲۳۰۰) که س بوون.
 خه لکانی هه له بجه له و دمه دا به وه ناسراون که هه موویان وه که یه ک خیزان ژیاون و هیچ
 مالکیان شه وانه ده رگای خوی دانه خستووه، چونکه به ته واهوتی له سه ر و مالی خویان
 دلنیا بوون^{۲۲}.

رهوشی ئاینی له هه له بجه:

له بهر نه وه ی خه لکی هه موو کوردستانی خواروو زۆربه یان به ئاین ئیسلامن و پێژه یه کی زۆر
 که میشی باقی ئاینه کانی ترن وه کو گاور و جوله که، کاکه یی، یه زیدیه ت جا هه له بجه ش وه کو
 به شیک له کوردستان به هه مان شیوه پێژه ی ئاینه کانی به سه ردا دابه شبوون، به وشیه وه ی
 خواره وه:

ئیسلام: زۆریه ی خه لکی هه له بجه موسلمان و شافعی، وه کو هۆزی جاف که له
 پهیره وانی ئیسلام و له سه ر ئاینزای سوننی شافعی مه زه ه ب بوون^{۲۳}.
 هه رله کۆنه وه وا هاتوووه موسلمانه کان خاوه نی هه له بجه ن و ئه وان ئاوه دانیان کردۆته وه،
 چاکترین به لگه ش (ته کیه ی سه ید نه سرولا) یه که له گه ل دروستکردنی یه که م خانوودا
 دروستکراوه^{۲۴}.

جوله که: وه که له سه رچاوه کان ئاماژه ی بۆ ده کریت، جوله که کانی هه له بجه به په سه ن
 هه له بجه یی نین، به لکو پاش ئه وه ی که له زۆر جیی جیهان جیبییان لیژ ده بیت دینه
 پال موسلمانه کان و به سه ربه ستی ده ژین، هه له بجه یه کتیک بووه له و ناوه ند و مه له بنده
 سه ره کیانه ی که ژماره یه کی زۆر جوله که ی تیدا ده ژیا^{۲۵}. به پراده یه ک جوله که کان دووه مین
 بنه ماله بوون له دروستکردنی هه له بجه ی نویدا.

ههروه ها (میجه رسۆن) باس له وه ده کات جگه له په رگه زی کورد په رگه زی جوله که ش له

۲۱. هه ردوو ناوچه ی نه وړپۆلی و یه زدان به خشی (شه میزان) ده که ونه پۆژئاوای شاری هه له بجه وه . ناوچه کانی نه وړپۆلی ده که ونه
 نیوان هه له بجه و شه میزان .

۲۲. ئه یوب پۆستم، س. پ. ۳۸ ل.

۲۳. س. ئیدمۆنس، کورد، تورک، عه رهب، و حامید گه وه ری، ج (۲) ده رگای چاپ و بلاوکردنه وه ی ئاراس، هه ولێر، ۲۰۰۴، ل. ۱۸۲.

۲۴. به کر حمه سدیق عارف، س. پ. ۲۵ ل.

۲۵. ئه حمه د باوه ر، جوله که کانی کوردستان (بنه جینه یان، ناب و نه ریتیان، هۆی کۆچکردنیان) چاپخانه ی وه زاره تی رۆشنیبری، هه ولێر، ۲۰۰۰، ل. ۵۴.

هه‌له‌بجه هه‌بووه، به‌لگه‌ش بۆ ئه‌مه بوونی جوله‌که‌کان له هه‌له‌بجه و خانووی جوله‌که‌کان له هه‌له‌بجه که له‌پشت خانووی موس‌لمانه‌کانه‌وه بووه. کلێسای تایبه‌تی خۆیان هه‌بووه و خوا په‌ره‌ستی تایبه‌تی خۆیان تێیدا کردووه ئه‌و کلێسایه ئیستاش ماوه کراوه به مزگه‌وت به‌ناوی مزگه‌وتی (ئه‌حمه‌دی) که له‌سالی (١٩٤٨) دا به‌فه‌رمانی سالح جه‌بر جوله‌که‌کان ره‌گه‌زنامه‌یان لی دسه‌نرێته‌وه و ئه‌مانه‌ش به‌ره‌و ئیسرائیل کۆچ ده‌که‌ن، تاسالی (١٩٥٨) کلێساکه‌یان چۆل ئه‌بێت ده‌کرێته مزگه‌وت. جوله‌که‌کان به‌ پیاوانی ئاینی خۆیان ده‌گوت (مالوم) به‌واتای (مامۆستا) دیت، ئه‌م مالومه‌نه خویندی ئاینی خۆیان به‌ منداڵانی جوله‌که ده‌ووته‌وه.^{٢٦}

جوله‌که‌کان زمانی (ئارامی) یان به‌کارده‌هێنا^{٢٧} گۆرستانه‌که‌شیان له‌ گه‌رپه‌کی (مۆردانه) بوو. جوله‌که‌کان کاسبکاربوون، په‌یوه‌ندیان هه‌م باش بووه و هه‌م خراب بووه له‌گه‌ل خه‌لکی هه‌له‌بجه، ئه‌وه‌ی زۆر موس‌لمان بووین مامه‌له و سه‌ودا وته‌نانه‌ت قسه‌شیان له‌گه‌ل نه‌کردون و بگره هه‌ندیچار ئازاریانداون، ئه‌وانه‌ش که بیروباوه‌ری ئاینیان زۆر به‌هێز نه‌بوو له‌گه‌لیاندا تیکه‌لبوون و هه‌موو چه‌شنه مامه‌له‌یه‌کیان له‌گه‌ل کردوون^{٢٨}. به‌گه‌شتی که‌س ژنی نه‌داونه‌تی، به‌ پێچه‌وانه‌وه هه‌ندی جار لییان خوازاوه به‌و مه‌رجه‌ی موس‌لمان بین جوله‌که‌کان سی جۆره جه‌ژنیان هه‌بووه (که‌پره‌شینه، جه‌ژنه چه‌قاله، جه‌ژنی کفته)^{٢٩}.

گه‌رپه‌که‌کان: سه‌باره‌ت به‌ ژماره‌ی ماله‌کانی هه‌له‌بجه تا سالی ١٩٣٠ له (٥٠٠) ماله‌ تینه‌ده‌په‌ری، ئه‌م ژماره که‌مه بۆ شاریک له‌به‌ر ئه‌مه ته‌نها (چاره‌گه‌رپه‌کی سه‌ره‌کی هه‌بووه):

١. گه‌رپه‌کی پاشا: له‌سه‌نته‌ری شاردا و گه‌رپه‌کی سه‌ره‌کی شاربووه.
٢. پیرمه‌مه‌د: له‌کۆتایی شاردا بووه، میژوویه‌کی کۆنی هه‌یه سالی (١٩٤٥ - ١٩٥٦) شوینی قوتابخانه‌ی سه‌ره‌تایی یه‌که‌می هه‌له‌بجه و شوینی دایره‌ی (په‌ی) له‌پاشدا کۆتایی هه‌له‌بجه بووه.. له‌دوای ساله‌کانی (٥٠) هه‌و خوار پیر مه‌مه‌دیش ئاوه‌دان کراوه‌ته‌وه له سالی ١٩٥٧ به‌دوا زۆر فراوان بووه^{٣٠}.

٢٦. سه‌لاحی همه‌ی زه‌ینه‌ب، هه‌ندیک له‌جوله‌که‌کان خه‌لکی ئه‌م شاره و شاری هه‌له‌بجه، سلیمانی (گۆفار) ژ (٧٣)، ٢٠٠٦، ٤٤.

٢٧. پشاد میران، په‌وشی ئاینی ونه‌ته‌وه‌یی له‌ کوردستاندا، چ (٢)، کوردستان، ل٣١.

٢٨. چاوپیکه‌وتن له‌گه‌ل (علی شایس) له ٢٠٠٨/١٢/٥.

٢٩. به‌کر سدیق عارف، س.پ. ٢٧.

٣٠. ئازاد همه‌دی قادر، هه‌لبجه و که‌سایه‌تیه‌کان (مشتیک له‌ خه‌رواریک)، چ (١) چاپخانه‌ی بابان، سلیمانی ٢٠٠٥.

۳. گه پره کی کانی عاشقان: میژوی دروستبونی کونه، له کوندا زۆریه ی قورسای له سهر ناوچه په کی دیاریکراو بووه که ئیستا به شیکی ده که ویتته گه پره کی جوله کان به دیوی کانی عاشقاندا^{۳۱}.

۴. گه پره کی جوله کان: که وتوته چه قی گه پره که کانی ناو هه له بجه که نشینه یی تایه تیان هه بووه .. نزیک ناو بازار بووه، نزیکه ی ۵۰-۶۰ مالیک بووه^{۳۲}.

پاش ئه وه ی هه له بجه ئاوه دان بوویه وه له پرووی کاروبار و بازرگانیه وه ئاوو ئاوه پوکه ی ته واو بووه گه پره که کانی تر دروستکران.

سه باره ت به گه پره کی پاشا دیارترین ئه و بنه مالانه ی تایدا نیشته جیبون ئه مانه ن: مه لا محمه دی سو فی حه سه نه سور له دائیره ی کاره با ئه محمه دی قازی له حه مامی بچوک حه مه علی جزه واز باوکی ماموستا ئه محمه د، شیخ که ریم عه بدول په حمان، حه مه ی زینیا، حاجی ئیبراهیم قه ساب هه روه ها سه باره ت به دانیشتوانی گه پره کی پیر محمه مه د ده توانین ئامازه به م بنه مالانه بکه ین:

کاکه حه مه ی غه فور، حه شریف نانه وا، مه لا کریم ته وقه، حه مه ی نانه وا، ئامه ی به شه ر، ماموستا سه ید کازم، شیخ مسته فا، باوه مفتی، شیخ په سول، قاله حه لاه، عه لی په ری.

دانیشتوانی گه پره کی کانی عاشقان:

سه عه ی جه واهیر، حاجی حه مه ئه مین مریه م، حه مه ی هاجره، وه ستا فه تاح، بله هه ججی، مالمی شه فیق، سو فی سه عید، مچه ی خانه لی، حه سه ن ته یاره، سالح ئالتون^{۳۳}.

مالمی جوله که کان:

شیلان (پیاو بوو) میرانبالی خه یات، مامی میخائیل، سالح مامی شیوه خه یات، په حیم شیله، حسقیل سه روپیچی، بله جو کوتال گپ، شالوم، شه مام ژن بووه ده رمانی چاوی ئه کرد، بابلی، یاقوت، دووده، حه کیمی خواجه دکتور^{۳۴}....

مزگه وته کان: له شاری هه له بجه مزگه وت ده وریکی کومه لایه تی گه وره ی بینووه و چه نده ها کیشه و گیروگرفت چاره سه ر ده کران له ناو مزگه وته کاندای له سه ر ده ستی زانا و ماموستا زیره که کاندای بۆ یه که مجار له مزگه وتیکی هه له بجه کۆبونه وه ی سیاسی ئه نجامدرا له

۳۱. هه مان سه رچاوه ل ۳۸.

۳۲. چاوپیکه وتن له گه ل (عه لی شاهه یس) له ۲۰۰۸/۱۲/۵.

۳۳. بۆ زانیاری زیاتر بروه، ئازاد حه مه دی سه ید قادر، سه رچاوه ی پشوو، ل ۳۹-۴۳.

۳۴. هه مان سه رچاوه ل ۴۷، ۴۶.

سالی (۱۹۵۳) بوو بۆ بلاوکردنه وهی کۆمه لهی دهعوه برایان، له سه ره تای ناوه دانبونه وهی هه له بجه چهند مزگه وتیکیش دروستکراوه، به مه بهستی دهرس و دهور و خویندنی ئه رکه کانی ئیسلام، و سه ره پای چاره سه رکردنی زۆر کیشه و گرفته کانی ناو کۆمه له سه ره دهستی زانا و مامۆستا زیره که کاندای چاره سه ری گونجاویان بۆ داناوه و ناوه ندی گه وره ترین چالاکی زانسته شه رعیه کان بووه ^{۳۵}.

مه دره سه ی (خه رپانی) و (عه بابیلئ) و (پریس) و (سازان) و (هه له بجه) به ناویانگ و زۆردیار بوون له سه ره دهستیاندای زۆر مه لای شاره زا و پایه به رز وشاعیر پیگه یشتوون. ژماره ی مزگه وته کان تا سالی (۱۹۵۸) نزیکه ی هه شت مزگه وت بوون

۱. مزگه وتی پاشا له لایه ن وه سمان پاشاوه دروستکراوه.

۲. مزگه وتی ته کیه له نزیکه باخی میره وه له لایه ن باپیری سه ید نه سه رو لاوه دروستکراوه زۆر کات جینگای زیکر و ده رویشه کانی بووه (فه تحو للاً) وانه ی تیدا وتۆته وه پاشان محمه د کورپی (مه لا عه بدو للاً) کورپی شیخ قادری عه بابیلئ نه قشبه ندی وانه ی تیدا وتۆته وه ^{۳۶}.

۳. مزگه وتی خانم: خانمی وه سمان پاشا دروستیکردووه که به پاره ی خو ی مه سه ره فی کردووه و خزمه تی کردووه ^{۳۷}.

۴. مزگه وتی جامعیه: له خوار سه را سووتاوه که وه دروستکراوه ئه یروانی به سه ره گه ره کی کانی عاشقاندا، باس کراوه له سالی ۱۷۱۲ دروستکراوه، مزگه وتی جامعیه پۆلیکی کۆمه لایه تی به رزی له شاری هه له بجه و ناوچه که دا بینیه، ئه م مزگه وته کاتیک دروست بوو به شیوه یه کی زۆر ساده و ساکاری هه بوو، له ناو دارو دوکه لی ئاگردا دیواره کی ته و او ره ش بوو بووه وه، له به ره ئه وه ی سالی (۱۹۲۴) بۆ جاری یه که م ده ستیکیان پیدا هیئا تازه یان کرده وه. جاریکی که له سالی (۱۹۴۰) تازه یان کرده وه ئه م جاره هه ر به قورپو به رد دروستیان کرده وه. به لآم جاری سئیه م که تازه یان کرده وه (۱۹۵۲ - ۱۹۵۳) بوو، ئه مجاره به به ردو چیمه نتۆ دروست کرایه وه ^{۳۸}.

۵. مزگه وتی ئه حمه دی: که له پیشدا که نیسه ی جووله که کان بوو، له گه ره کی جووله که کان پاش کۆچکردنی جووله که کان بۆ فه له ستین له سالی ۱۹۴۸ کرا به مزگه وتی ئه حمه د.

۳۵. به کر حه مه سدیق عارف لاپه ره یه یک له میژووی هه له بجه (۱۷۰۰-۱۹۵۸)، چ (۱) سلیمانی ۱۹۹۷ ل ۳۹.

۳۶. عماد عبدالسلام رۆوف. مراکز ثقافیه مغموره فی کوردستان. بغداد، ۱۹۹۷، ص ۴۰.

۳۷. به کر سدیق عارف، س. پ، ل ۳۲

۳۸. ئازادی حه مه دی قادر، س. پ، ل ۵۷ و ۵۸.

به شیوه‌ی یکی گشتی مزگه‌وت له پیگه‌یاندنی نه‌وه و پیاوانی ئەم گه‌له‌دا زۆر پۆلێکی گه‌وره‌ی هه‌بوو، ئەوه‌نده به‌سه زۆربه‌ی گه‌وره شاعیرو ئەدیبی کورد زاده‌ی باوه‌شی گه‌رمی مزگه‌وتن، به هه‌واو زیکرو فیکری مزگه‌وت گۆش کرابوون^{۳۹}.

ته‌کیه و خانه‌قا:

مزگه‌وتی ته‌کیه، یه‌که‌م مزگه‌وته‌له هه‌له‌بجه دروستکراوێت، به‌لام له سه‌ره‌تادا زیاتر ده‌وری ته‌کیه‌ی بینیوه، واتا ئەهلی (ته‌سه‌ووف) کاریان تێدا ده‌کرد و ته‌هلپه‌ و مه‌راسیمی ده‌رویشایه‌تی خۆیانان تێدا به‌پۆه ده‌برد. له دوو ژوور و هه‌یوانیک پیکه‌اتبوو. له هه‌له‌بجه‌دا ته‌کیه‌یه‌کی تر هه‌بووه پێیان ووتوه (ته‌کیه‌ی خه‌لیفه)، (نه‌سه‌ردین باوکی شیخ سلّه) سه‌ره‌رشتی کردووه، ئەم ته‌کیه له مزگه‌وت دا نه‌بووه^{۴۰}.

ئەم دوو ته‌کیه‌یه که له ناوچه‌که‌دا بوون ده‌وریکی کۆمه‌لایه‌تی گه‌وره‌یان نه‌بوو به پێچه‌وانه‌ی خانه‌قاکی شیخ له (بیاره) که ببوووه دالده‌ی فه‌قیرو هه‌ژارو که‌م ده‌ستی ناوچه‌که، هه‌روه‌ها خانه‌قاکی (شیخ ئەحمه‌د) له (کانی عاشقان) پۆلێکی کۆمه‌لایه‌تی گرنگی هه‌بووه^{۴۱}.

حوجره:

پیش ئەوه‌ی هه‌له‌بجه، قوتابخانه‌ی تێدا بکریته‌وه، ته‌نها هۆیه‌کی فیرونی خۆینده‌واری حوجره و ته‌کیه و مزگه‌وته‌کان بووه، هه‌تا ئیستاش ده‌وری ئەم ده‌زگیانه له فیرونی زانسته شه‌رعیه‌کاندا ئاشکراو دیاره، کاتی خۆی ئەوه‌ی ده‌چوووه حوجره نه‌ک هه‌ر خۆینده‌واری به‌لکو فیرونی زانستی شه‌رعیش ده‌بوو.

حوجره بریتیه له ژووریک به پال مزگه‌وته‌وه دروست ده‌کریت و سه‌ر به‌هه‌رمی مزگه‌وته‌که‌یه. جاران بۆ ئەوه دروسته‌که‌را که مامۆستا فه‌قیی تێدا پراگیر بکات و ده‌رس و ده‌وری فه‌قییایه‌تیان پێ بلێته‌وه، دوا‌ی ده‌رچوونیان بینه مه‌لا. چه‌ند که‌سیک له‌و پیاوانه‌ی که له ساڵی ۱۹۲۵ له حوجره (گولستانی سه‌عدی) یان له‌به‌رکردوووه (حه‌مه‌ی باوڵ و فه‌یزوڵلا) بوون. مزگه‌وتی ته‌کیه (مامۆستا مه‌لا مسته‌فا) ساڵی ۱۹۳۵ حوجره‌ی داناوه و ده‌رسی به‌ فه‌قی و تۆته‌وه. له‌لایه‌کی تر مه‌لا (شیخ جه‌میل)یش له مزگه‌وتی خانمدا

۳۹. به‌کر سدیق عارف، س.پ، ل ۳۲.

۴۰. هه‌مان سه‌رچاوه، ل ۳۲.

۴۱. چاوپێکه‌وتن له‌گه‌ڵ مامۆستا تایه‌ر بامۆکی، له ۲۰۰۸/۱۲/۵.

(حوجره) دروست دهکات و دهست به دهرس ووتنه وه دهکات. حوجره کان ده ورئیکى بالایان هه بووه له بلاوکردنه وهی زانسته شه رعیه کاندای.^{۴۲}

قوتابخانه کان:

سه بارهت به دامه زانندنى قوتابخانه کان دهگه پیتته وه بۆ سالی ۱۹۱۹، یه کهم قوتابخانه ی کورپان دامه زراوه^{۴۳} کۆمه لى له خه لکی شار (کۆمه له ی ئیمانیه مه کته بی هه له بجه) دروستده کهن که (ئه حممه موختار جاف) یه کینک بوو له ئه ندامانى و له که نارى شاره وه پارچه زهوى یه کی خۆی بۆ ئه م مه به سته پيشکesh کردوه دواى قوتابخانه که ناوى ده کریت به (سیروان) تاوه کو سه ره تاي شه سته کان مابوو پاشان له بهر شر و برى له لایه ن خه لکه وه ناوئراوه (قوتابخانه ی په رۆ).

یه کهم قوتابخانه ی کچانیش له سالی (۱۹۳۲) دروستکراوه، یه کهم مامۆستا و به پێوه به ره که ی (مامۆستا نه عیمه) بوو، یه کهم ناوه ندیش له سالی (۱۹۴۵) کرایه وه^{۴۴}. پاشان قوتابخانه یه کی تیکه لآو کرایه وه به ناوی (موخته له ت) له سالی (۱۹۵۱) کچانیش به پێژه یه کی کهم تیايدا ده یانخویند، به پێوه به رى قوتابخانه که (مامۆستا سادق به هادین) بوو، ژماره ی قوتابیه کان ته نها (۳۰) که س بوون، ئه م قوتابخانه یه له قور دروستکراوو.

۴۲. به کر سدیق عارف، س. پ، ل ۳۶-۳۷.

۴۳. عمر حاجی عینایهت هه له بجه ی، هه له بجه و شارستانیهت، چ (۱)، ۲۰۰۸، سلیمانی، ل ۱۱.

۴۴. ئازاد حه مه دی قادر س. پ. ک. ۳.

قوتابخانه‌ی عزیز شالی که ناوی قوتابخانه‌ی (هه‌له‌بجی یه‌که‌م) بوو سالی ۱۹۵۲ دروستکرا و تا سالی (۱۹۶۰) مایه‌وه و شوینه‌که‌ی پشت سه‌را بووه، له‌به‌ر ئه‌وه‌ش پٚیان ووتوه (مه‌کته‌بی سه‌را).

قوتابخانه‌ی هه‌له‌بجی سه‌ره‌تایی کچان ئیستا شوینه‌که‌ی (قوتابخانه‌ی شاهۆ) یه سالی ۱۹۵۶ دروستکرا و به‌رپۆه‌به‌ره‌که‌ی مامۆستا (شکریه‌خان) بوو. به‌لام له سالی ۱۹۵۱ - ۱۹۵۷ دا به‌هۆی کردنه‌وه‌ی به‌شی ناوخۆیی (اقسام داخلی) قوتابیانه‌وه، قوتابخانه‌کانی هه‌له‌بجی قه‌ره‌بالغ بوون و خه‌رجی تاییه‌تیاں بۆ دابین ده‌کرا و به‌و جۆره که‌میک ئاستی بژپۆی قوتابیان به‌رز بۆوه‌وه. هه‌روه‌ها قوتابخانه‌ی ( ) سالی ۱۹۵۶ دروستکرا و به‌رپۆه‌به‌ره‌که‌ی (مامۆستا حه‌مه‌ه‌لی حه‌مه‌سه‌عید به‌گ) بوو، دواي شوپرسی (۱۴)ی ته‌موز سالی (۱۹۵۸) لابر او له‌جیاتی ئه‌و (مامۆستا شیخ سه‌فائه‌دین) کرایه به‌رپۆه‌به‌ری^{۴۵}.

ناوه‌ندی بلاوکرده‌وه:

شاری هه‌له‌بجی، له سالی (۱۹۵۰-۱۹۵۱) دا کاتی ناوه‌ندی هه‌له‌بجی گوازیاره‌وه بیناکی (فازیل خه‌یات) له‌وی ژوریکیان به‌تاییه‌تی ته‌رخانکرد بۆ په‌یامنی‌ری گۆفاریکی ئه‌مریکی و ژوره‌که‌یان ناونا مه‌لبه‌ندی (نشر و اعلان)، پیاویک سه‌ره‌رشتی ئه‌و مه‌لبه‌نده‌ی ده‌کرد به‌ناوی (قده) کابرایه‌کی گاوری بیانی بوو، ئه‌م پیاوه ئه‌و ژوره‌ی پر کردبوو له جۆره‌ها بلاوکراوه و گۆفاری جوانی ئه‌مه‌ریکی و بۆ زیاتر سه‌رنج پراکیشانی قوتابیان و گه‌نجه‌کانی.

هه‌روه‌ها هه‌ر له سالانی دواي (۱۹۵۶) به‌پٚی بریاریک هه‌موو کتیبخانه‌کان خرا نه‌ سه‌ر وه‌زاره‌تی ناوخۆ، کتیبخانه بۆ چه‌ند قه‌زایه‌کی عیراق ده‌رچوو له‌وانه کۆیه و هه‌له‌بجی له کوردستان به‌رکه‌وتن شایه‌نی باسه کتیبخانه‌ی هه‌له‌بجی له‌کاتی خۆیدا یه‌کیک بوو له کتیبخانه هه‌ره‌گه‌وره‌کانی کوردستان و سه‌دان جۆر سه‌رچاوه‌ی زانستی گرنگی تیدابوو^{۴۶}.

هونه‌ری بیناسازی و قه‌یسه‌ری له هه‌له‌بجی:

هه‌له‌بجی، هه‌ر له‌دٚر زه‌مانه‌وه شیوازی شارستانی پٚوه دیاریوو، مالی وه‌سماں پاشای جاف نمونه‌ی به‌رچاوی هونه‌ری بیناسازی ئه‌و سه‌رده‌مه‌ی کوردستان بووه^{۴۷}.

له‌و سه‌رده‌مه هه‌له‌بجی دوو قه‌یسه‌ری تیدابوو، که بیناسازیه‌کی جوان ده‌یان دوکانی

۴۵. به‌کر حه‌مه سدیق عارف، س.پ، ل. ۳۹.

۴۶. به‌کر حه‌مه سدیق عارف س.پ، ل. ۴۰-۴۱.

۴۷. هه‌مان سه‌رچاوه، ل. ۱۰.

تېدا بووه بۆ جوړه ها کاسبی وه کو بازرگانی، خه یاتی، به زازی، شتی ورده فرۆشی و (قهیسه ری پاشا و قهیسهری حامید به گ) له سالی (۱۹۳۴) دروستکراوه، ئه و دوو قهیسهرییه مه گهر له شاره کۆنه کانی ئیران هه بووین^{۴۸}.

قهیسهری حامید به گه له سه رده می قایمقامیه ته که ی دوا ی سالانی ۱۹۳۶ دروستی کردووه، له سه ر شیوازی تاق به خشت چنراوه .. ئه و دوکاندارانه ی کاسبیانده کرد له گه لیاندا چند جوله که یه ک له و دوکانانه دا هه بوون، له و دوکاندارانه ده توانین ئامازه بکهین بۆ:

- شیخ سه عید موفتی، وورده واله فرۆش.
- که ریم ئه و به ری، به زازی.
- حاجی سه ید که ریم تاوگۆزی، زه نگیانه فرۆش.
- ئه مین عه لی خه یات، له پاشدا وه ستا عه لی شاگردی سه ر په رشتیاری کرینی مالی حامید به گ بووه .

- مامۆستا مه لا شه فیق، بازرگان.
- حه مه ی وه ستا غه فور، خه یات.
- سه ید حه مه د باوکی سه ید باقی، کلاو فرۆش.
- حه مه ئه مین ئاغا وه یس، خه یاتی که وا و سه لته ی ژنان.

۴۸. هه مان سه رچاوه و لاپه ره .

- غەفور شەرىف، عەتار.
 - تۆفېق فاتمە كوئېر، چاپچى.
 ئەو قەيسەرىيە پېكھاتبوو لەنزىكەى ٦٠ دوكان، لەمبەر و ئەوبەر يەكەو، پارپەوئېك بە پانى
 چوار مەتر كە لەنئوان دوكانەكاندا ھەبوو.

قەيسەرى وەسمان پاشا:

لەدوای سالاھەكانى ١٨٨٩ كە دەسەلاتدار و قائىمقام بوو، دروستكراو، كە ئەمىش لەچەند
 دوكان پېكھاتبوو، ھەندى لەم دوكانانە دواتر گۆيزراونەتو، بۆ قەيسەرى حامىد بەگ ئەم
 كەسانە تئيدا كارىيان كردوو:

- حاجى سالىھ لەيلان، عەتار.
- پاشاى نەخشىن، خەيات.
- مەجىد عاسم، دەلاك.
- حاجى ھەمە عەلى، بازرگان و تاجر.
- وەستا ئەمىن سراج.
- مەلا ئەورەھمان، چاپچى^{٤٩}

دېمەنئىكى تىرى پوالتى شارستانى شارى ھەلەبجە، بوونى ژمارەيەك ئاش بوو، كە لە
 لاىكەو، بزويئەرى ژيان و لەلاىكەى تىرشەو، ھىمايەكى شارستانى ھەلەبجە بوو، كە لە
 چەمى بامۆكەو، ئاويان بۆ ھاتوو، وەك: ئاشى سى، ئاشى شىخ ھەمە ئەمىن، ئاشى شىخ
 مىرزا ئەولاد، ئاشى كەرىم زىروونى، ئاشى مەھمودى يار وەيس، و چەندىنى تر^{٥٠}.
 بىنا و سەرا و پۆلىسخانەى ھەلەبجە سالى (١٩٣٠) دروستكراو. بەلام پيش ئەو، ھەش
 (سەراكوونى) عوسمانىيەكان ھەبوو، و پى دەگووترا (سەراكوونەكە) ... دەكەوئىتە پشت
 مزگەوتى جامىعە و بەسەركانى عاشقاندا دەروانى^{٥١}.

ئەو كاتە ھەلەبجە (٥٠٠) مال دەبوو، ئوتئىلئىك و گەراجئىكى ئوتومبىلى تئىدابوو^{٥٢}. لە
 سالى ١٩٤٠دا ئامئىرى كارەبايى ھەلەبجە پووناكى بەشار دەبەخشىت، شوئىنى ئەو ئامئىرە
 لە بەردەم باخى گشتئىدا بوو، لەمزگەوتى جامىعە خەزەنەيەكى ئاويان دروستكرد ئاويان نا

---

٤٩. ئازاد ھەمەدى قادر، س. پ، ل ١٣-٢٢.
 ٥٠. بەكر ھەمە سەدىق عارف، س. پ، ل ١٣.
 ٥١. كەشكۆل ھەلەبجەيى، لە ھەلئىزىرى مئزۇودا، خەرمان (گۆزار)، ژمارە (٨)، سالى ١٩٩٣، ل ٤.
 ٥٢. شاكەر فەتاح، گەشتى ھەلەبجە و ھەورامان، چ (١)، ١٩٣٣، سلئىمانى، ل ١٤.

(حوشتر گه لو) وهكو فواره ئاوى به دهورى خویدا هه لده دا. پاشان به هه ولکی نۆر پرۆژه ی پرهمی ئاوی هه له بجه له سالی (۱۹۲۹) ته واوبوه، زۆریه ی ماله کانی شار ئاویان بو پاکیشرا^{۵۳}.

یه که م ریگا هاته هه له بجه حامید به گ هینای و کاتی ئوتومبیله کهیان گه یشته هه له بجه، خه لکی شار هاتنه سهر جاده و کۆلانه کان و به چه پله پیزان پیشوازیان لیکرد. دائیره ی (ته له گراف خانه) سالی (۱۹۲۴) واته ههر ئه و سالی ریگای تیها ت دامه زرا و شار پوهیه کی شارستانی گونجاوتری وه رگرت. سالی ۱۹۳۴ به بهرنامه ی ئینگلیزه کان جاده ی ناو شار دروستکراوه که له نه خویشخانه که ی سهر سهراوه بو پیر محهمه د بوو. سالی (۱۹۵۴) ئه کرهمی حامید به گی جاف ئینحصاری توتنی دامه زراند، له سالی کانی ۱۹۵۰ دا به پیز (که مال خه فاف) کارگی سۆده و سیونی دانا، له ویوه ساردی بو سلیمانی و ناو شاره کانی تر ده چوو، ناوی ساردییه کانیش بریتی بو له (حه سیر، پیره مه گرون)^{۵۴} له سالی ۱۹۲۹ یه که م نه خویشخانه له گه ره کی سهرا کراوه ته وه له دامینی عه بابیه یلیدا ئه و پزیشکانه ی کاریان تیدا کردوو (خه سره ونه سرولا، پیه ره عه جو، عه ره بیک، میسریه کان، جه مال ره شید، دکتور عادل و .. هتد) دایه ره عنا له وی خزمه تگوزار بووه و شیخ که ریمی باخه وان باخه که ی به شیوه یه کی جوان هیناوه ته به ره م^{۵۵}.

۵۳. ساجد ئاواره، (نامه ی ژیان)، چ (۱)، سلیمانی، ۱۹۸۵، ل ۱۰۵-۱۰۲.

۵۴. ساجد ئاواره، س (۱)، ل ۱۰۵-۱۰۲.

۵۵. نازاد حه مه ی قادر، س پ، ل ۱۶۱.

به‌شی دووهم لایه‌نی سیاسی

کورتیه‌ک دهرباره‌ی بارودۆخی سیاسی له‌نیوان سالانی (۱۹۱۴ - ۱۹۱۸):
ماوه‌ی نیوان (۱۹۱۴ - ۱۹۱۸) داده‌نریت به‌سهرده‌میکی گرنگ له ژبانی سیاسی هه‌له‌بجه و به‌تایبه‌تی و هه‌موو ناوچه‌ی شاره‌زوردا به‌گشتی. چونکه له‌و سالانه‌دا ده‌سه‌لاتدارانی به‌گزاده‌کانی جاف وهک هیژیکی گه‌وره‌ی سیاسی له‌م ناوچه‌یه‌دا حوکمیان کردووه، وهک عاديله خانم، خیزانی وه‌سمان پاشا وهک سیاسیه‌کی ژن و نه‌یاریکی سه‌رخستنی شیخ مه‌حمود بوو که له‌ ناوچه‌کانی (سنة‌هوه تا (قزابات) حوکمی ده‌کرد و هه‌موو عیلى جاف ملکه‌چی بوون^{۵۶}. به‌گزاده‌کانی جاف و حوکم‌پانه‌کانیان به‌تایبه‌ت و عاديله خانم به‌تایبه‌تتر هه‌ستیان به‌وه ده‌کرد که خانه‌دان و گه‌وره و به‌گزاده‌ن، بنه‌ماله‌یه‌کن می‌ژوویه‌کی دیرین و په‌سه‌نیان هه‌یه، خاوه‌ن ده‌سه‌لاتیکی گه‌وره و که‌س و پیاو و چه‌کداریکی ژۆر به‌هیژن، که‌وابوو ئه‌مانیش خاوه‌ن کیان و بنکه‌ی تایبه‌تن و مه‌لبه‌ندی خویان هه‌یه و ئیتر له‌به‌ر چی له‌ژۆر ده‌سه‌لات و فه‌رمان‌په‌وایی شیخاندان بن، بۆچی نه‌بنه‌ خاوه‌ن پله و پایه‌یه‌کی سه‌ریه‌خۆ^{۵۷}.

شیخ مه‌حمود به‌مه‌به‌ستی پیکهینانی ده‌سه‌لاتی کوردی په‌یوه‌ندی به‌ئینگلیزه‌کان کرد^{۵۸}. له‌میانه‌ی ده‌سه‌لاتداریتی شیخ مه‌حمود، گه‌لی کورد له‌ ریگی شریف پاشا وهک گه‌لیکی ژۆر ده‌ست له‌پیتناو به‌دییه‌نانی مافه‌کانی داواکارییه‌کانی خسته به‌رده‌م کۆنگره‌ی ناشتی له‌ پاريس به‌سترا له‌ کانونی دووهمی ۱۹۱۹ بۆ چاره‌سه‌ر کردنی کیشه‌کانی جه‌نگ. ده‌سه‌لاتی یه‌که‌م حکومه‌تی شیخ مه‌حمود به‌گشتی هه‌ر له‌ ناوه‌ندی سلیمانی و فه‌زاکانی هه‌له‌بجه و رانیه و شارباژۆر و سه‌نگاو قه‌تیس بوو له‌و ماوه‌یه‌دا عاديله خانم به‌نیازی پاراستنی هه‌له‌بجه په‌یوه‌ندی له‌گه‌ل ئینگلیزه‌کان به‌ست^{۵۹}.

له‌سالێ ۱۹۱۸ پاش پاشه‌کشی کردن و تیکشکانی هیژه‌کانی ده‌وله‌تی عوسمانی و داگیرکردنی ویلايه‌ته‌کانی (به‌غداد، به‌سره، موسل) و دواتر یه‌کخستنیان له‌لایه‌ن هیژه‌کانی ئینگلیزه‌وه، هه‌له‌بجه له‌ سیاسه‌تی قه‌له‌م‌په‌وی خانمی وه‌سمان پاشادا بوو و ناوبراو به‌سه‌ر

ناوچه‌که‌دا راده‌گه‌یشته^{۶۰}

۵۶. به‌کر سدیق عارف، س. پ، ل. ۷۰.

۵۷. عه‌بدولکه‌ریم حه‌مید عه‌بدولکه‌ریم، س. پ، ل. ۲۲۲.

۵۸. مسعود الباززانی، الباززانی والحركة التحریریه‌ الکردیه (الکرد ثورة ۱۴تموز)، کوردستان، ۱۹۹۰، ۱۷.

۵۹. میرزا محمه‌مه‌د ئه‌مین مه‌نگوری، حقائق به‌سه‌ره‌اتی شیخ مه‌حمود له‌ په‌نای ئیستقلالی کورد دا، سلیمانی، ۲۰۰۳، ل. ۱۰.

۶۰. که‌شکۆل هه‌له‌بجه‌یی، س. پ، ل. ۴.

رهوشی سیاسی له هه‌له‌بجه له سالانی ۱۹۱۲۱ - ۱۹۴۵:

کوردستانی عێراق پاش کۆتایی هاتنی جهنگی دووهمی جیهانی (۱۹۳۹-۱۹۴۵) ئەو گۆرانکارییانهی که گۆره‌پانی سیاسی عێراق به خۆوهی بینی، وهک مه‌له‌بندیکی کاری سیاسی و جه‌ماوه‌ریی له‌سه‌ر شاتوی سیاسی عێراقدا ده‌رکه‌وت، به‌تایبه‌تیش دوا‌ی ئەوه‌ی هیچ حیزبێکی کوردی رێگای کاری ئاشکرای پێنه‌درا، شیوازی پیکه‌تێنان و ریکخستنی ریکخراو و پارتی سیاسی نه‌ینی قوناغیکی گرنگی به‌خۆوه بینی، له‌ئەجامدا چەند حیزب و ریکخراوی سیاسی و جه‌ماوه‌ری دروستبون^{۶۱}.

یه‌ک له‌و حیزبانه‌ حیزبی هیوا بوو، که له‌ لایهن کۆمه‌له‌ کوردیکی رۆشنبیر هاته‌ دامه‌زراندن له‌ سالی ۱۹۲۹ به‌ ده‌ستپێشخه‌ری کۆمه‌له‌ی دارکه‌ر ژماره‌یه‌ک له‌ ئەفسه‌ر و رۆشنبیرانی کورد حیزبێکی سیاسی به‌ناو حیزبی هیوا دامه‌زرا^{۶۲} هه‌ندیک سه‌رچاوه‌ (هیوا) به‌ درێژبوه‌وه‌ی (دارکه‌ر) داده‌نین، سه‌ره‌تای هه‌ردووکیان بۆ ۱۹۳۷ و سه‌ره‌تای ۱۹۳۹ ده‌گه‌رێننه‌وه‌. ئەم حیزبه‌ په‌ره‌ی سه‌ند و گشت توێژه‌کانی کۆمه‌له‌ی گرت‌وه‌، وه‌ک قوتابیان و کاسبکاران و ئەفسه‌ران و... ئەو حیزبه‌ خه‌باتی ده‌کرد بۆ سه‌ربه‌خۆیی نه‌ته‌وه‌یی و دامه‌زراندنی حکومه‌تێکی کوردی و خه‌بات دژی فاشیزم، ئەو خه‌باته‌ش زۆر له‌ چینی کۆمه‌لگه‌ی له‌ ده‌وری خۆی کۆکردبووه‌وه‌^{۶۳} مه‌سه‌له‌ی سه‌ره‌له‌دانی حیزبی سیاسی له‌ چوارچۆیه‌ی جموجۆلی سیاسیدا هیما‌ی ده‌ستپیکردنی وه‌چه‌رخانیکی سیاسی نوێیه‌ له‌ هه‌ر له‌ ناوچه‌یه‌کدا، هه‌له‌بجه‌ وه‌ک باسمان کرد مه‌نزله‌گای عێلی جافان بووه‌، هه‌ر له‌ محمود پاشاوه‌ بۆ وه‌سمان پاشا و عاديله‌ خانم و حامید به‌گ و تایه‌ر به‌گ ئەحمه‌د به‌گی کورانی وه‌سمان پاشای جاف هه‌موو ساتی په‌یوه‌ندیان به‌ ده‌سه‌لاتی مه‌رکه‌زییه‌وه‌ هه‌بووه‌، له‌ سالانی ۱۹۲۴دا (شیخ ئەحمه‌دی واینی) که‌ یه‌کیک بوو له‌ سه‌رانی به‌ره‌نگاریکردنی سیاسه‌تی (که‌مال ئەتاتورک) هاتۆته‌ هه‌له‌بجه‌ و (شیخ نه‌جمه‌دینی بیاره) ژنی داوه‌تی. له‌ چله‌کانیشدا مامۆستا (ئیبراهیم ئەحمه‌د) له‌ ناوشاری هه‌له‌بجه‌دا سه‌رگه‌رمی کاری سیاسی نه‌ینی بوون و چه‌ندین جار له‌گه‌ڵ هه‌ندێ که‌سی تردا له‌ باخی میردا کۆبوونه‌ته‌وه‌ بۆ ئەو مه‌به‌سته‌^{۶۴}. هه‌تا سالی ۱۹۳۵ هیچ حیزبێکی سیاسی له‌ هه‌له‌بجه‌دا ته‌شکیل نه‌بوو

۶۱. مه‌هدی مه‌مه‌د قادر، پێشنهاته‌ سیاسیه‌کانی عێراق ۱۹۴۵ - ۱۹۵۸، چ (۱)، سلیمانی، ۲۰۰۵، ل ۵۵

۶۲. سه‌عید مه‌موزینی، به‌رکۆمه‌لێک له‌ میژووی کورد و کوردستان، چ (۱)، چاپخانه‌ی مناره‌ هه‌ولێز، ۲۰۰۷، ل ۲۲۴

۶۳. فیه‌س‌ل ده‌باغ، حیزبی (هیوا) و شوێشی سالی ۱۹۴۲ - ۱۹۴۵، ی بارزان، چ (۱)، ده‌زگای راگه‌باندن (گولان)، هه‌ولێز ۱۹۹۷، ل ۹-۱۱.

۶۴. چاوپیکه‌وتن له‌گه‌ڵ (عه‌لی شاره‌بیس)، له‌ ۲۰۰۸/۱۲/۲۵.

بوو، له کۆتایی سالی (۱۹۳۵) یه کهم شانەى حیزبى هیوا دامەزراوه، له ماوهى سەرەتای چلهکاندا گەورەترین و بەهێزترین پارت و حیزبى کوردی بووه و تا ناوه‌پاستى چلهکان چالاکی بەرده‌وامى خۆی هه‌بوو.^{۶۵}

له و سەرده‌مه‌دا مامۆستا ئیبراهیم ئەحمەد ئیواران کۆمەڵی پۆشنبیر و فرمانبەری کۆدەکرده‌وه و له (باخی میر) سفره و خواردنیان دەراندەوه و کۆبوونه‌وهی نه‌ینى پێده‌کردن، چالاکی وه‌کو به‌شیک له کارى حیزبى (کۆمەڵەى ژيانە‌وهى کوردستان - ژ. ک) دەدا، له پاشدا ئەم رێکخراوه سەری له حیزبى (دیموکراتى کورد) هوه دەرچوو و ئامانجیان له (سەر‌به‌خۆی کوردستان) بوو، له ناوه‌پاستى چله‌کاندا ئەم حیزبه، که له دواییدا پێیان دەوت (پارت) له گە‌ڵ حیزبى تێدا به‌ناوى حیزبى (تە‌حرور) دەرکه‌وتن و ئەندامى زۆریان به‌ده‌وردا خپ بووه‌وه، له ناودارترین ئەندامى پارت (په‌وفى حاجى حه‌مه‌ عەلى سە‌ڵح هه‌ژار و نوری نانه‌وا) که له دواییدا بوو به‌ شیوعى، ناودارترین ئەندامى (تە‌حرور) بریتى بوو له (عارفى حاجى فه‌ره‌ج، مه‌حمودى حاجى په‌حیم، عەلى حه‌سه‌ن جاف، که‌مال عەلى باپیر) شانەى سەرەکی هه‌ردوو حیزبه‌که له کۆتایی سالی ۱۹۴۶ دا له هه‌له‌بجه‌دا دروستبوو، له سالی ۱۹۵۳ شدا پاش ئە‌وهى (شیخ محه‌مه‌دى مه‌حمود سه‌واف) سەردانى هه‌له‌بجه‌ى کرد له هه‌مان سالدا یه‌که‌م شانەى حیزبى (اخوان المسلمین) له هه‌له‌بجه‌ دا دروستبوو، مامۆستا مه‌لا عوسمان عبده‌لعزیز و مامۆستا مه‌لا سە‌ڵحى گه‌وره و مامۆستا مه‌لا عەلى عبده‌لعزیز له پیاوه‌ ناوداره‌کانى بوون، پاشان چه‌ندین گەنجیان به‌ ده‌وردا خپبووه‌وه. ئەم حیزبانه هه‌رچه‌نده له پ‌رووی ئایدۆلۆژیا و سیاسه‌ته‌وه جیاوازان بوون، به‌لام له دۆزه نیشتمانیه‌کاندا یه‌کبوون. له سالی ۱۹۵۸ دا کاتى سەرده‌می پاشایه‌تى پووخا و کورد هه‌ستى به‌ مه‌ترسى (یه‌کیتى عه‌ره‌ب) کرد.^{۶۶}

رۆلى خه‌لكى هه‌له‌بجه له شه‌رى عه‌ره‌ب و ئیسرائیل ۱۹۴۸:

له سەر‌ه‌تاکانى سه‌ده‌ى بیسته‌م بزوتنه‌وه‌ى نیشتمانى له ولاتانى عه‌ره‌ب دوو هه‌لوێستى جیاوازی تێدا دەرکه‌وت، به‌ تایه‌تیش دواى ئە‌وه‌ى دووچارى شکستى سیاسى و سه‌ربازى بوون، له شه‌رى نیوان (عه‌ره‌ب - ئیسرائیل) له سالی ۱۹۴۸ که بووه هۆکارى پاسته‌وخۆی نه‌مانى متمانە‌ى جه‌ماوه‌رى عه‌ره‌بى به‌ سیسته‌مه‌کانى حوکم.^{۶۷}

۶۵. هیوا عزیز سه‌عید، کۆمە‌ڵە‌ى خۆببوون - پارتى هیوا - کۆمە‌ڵە‌ى ژیکاف، چ (۱) چاپخانه‌ى یاد، سلیمانى ۲۰۰۶ ل ۵۱
۶۶. سه‌لاحه‌ ره‌ش، هه‌له‌بجه‌ نما، چ (۱)، چاپخانه‌ى قانع، سلیمانى، ۲۰۰۸، ل ۱۰
۶۷. عمر حاجى عینایه‌ت، س. پ، ۲۲.

له سالی (۱۹۴۸) دا له گه‌ل جاردانی حکومتی زایونی له فه‌له‌ستیندا، له هه‌موو جیه‌کی جیهانی ئیسلامی و عه‌ره‌بیه‌وه خۆپیشانندان و نارپه‌زایی دهربرین ده‌ستپینکرد، ئه‌وه‌بوو حکومتی ئه‌و کاتانه‌ی عه‌ره‌ب نه‌یانتوانی له‌ژیر فشاری جه‌ماوه‌ریدا بوه‌ستن، یه‌کێ له‌هه‌ و لاتانه‌ عی‌راق بوو، که له‌ ژیر سیاسه‌تی (حلف) ی به‌غدا بوو، له‌لایه‌کی تره‌وه‌هه‌ پوه‌یه‌کی تری به‌ریتانیای گه‌وره‌ بوو، به‌لام له‌ عی‌راقیش وه‌کو هه‌موو جیه‌گه‌کانی تر فشاری نارپه‌زایی دهربرین ده‌ستپینکرد له‌ ئه‌نجامدا کوردستان به‌ لیوایه‌کی ته‌واو به‌شداری له‌وه‌دا کرد و ناگامی جه‌نگ لیدرا. له‌ هه‌موو لایه‌که‌وه‌ خه‌لک به‌ پیری بانگه‌وازه‌که‌وه‌ چون و خۆیان به‌خش کرد. سه‌رکرده‌ی لیواکه‌ (عومه‌ر عه‌لی) بوو که یه‌کێکه له‌ کورده‌کانی که‌رکوک و خاوه‌ن غیره‌تیکێ ئیسلامی زۆر گه‌وره‌بوو، له‌شاری هه‌له‌بج‌ه‌ش هه‌ندێ گه‌نجی خۆینگه‌رم بۆ تۆله‌سه‌ندنه‌وه له‌ جوله‌که‌ خۆیان خۆبه‌خش کرد، له‌گه‌ل لیواکه‌ی (عومه‌ر عه‌لی) به‌ره‌هه‌ فه‌له‌ستین به‌رێکه‌وتن، وه‌ک باسی لێوه‌هه‌ کراره‌ له‌ سه‌رچاوه‌کان زۆر له‌شاره‌ گه‌وره‌کانی ئیسرائیل ده‌گرن و گه‌مارۆی (ته‌ل ئه‌یب) ی پایته‌خت ده‌ده‌ن، له‌وه‌دا ئه‌بیت هه‌موو شت کۆتایی پینینیت به‌ پیلانیکی نیوده‌وله‌تی هه‌موو سوپاکان پاشه‌کشییان پیده‌کری هیرشی موسولمانان بۆ سه‌ر جوله‌که‌ کوتایی پیدیت^{۶۸}.

هه‌ندێ له‌وه‌که‌سانه‌ی له‌وه‌شه‌ره‌ به‌شداریان کردوه‌ ده‌توانین ناویان به‌ینین وه‌ک: ئه‌که‌رم ئه‌حمه‌د مه‌حمود (سه‌رباز)، ئه‌حمه‌د ئه‌وره‌حیم (سه‌رباز)، حاجی سه‌ید مه‌مه‌د ئه‌حمه‌د (سه‌ربازی مخابر)، جه‌بار فه‌تاح، حه‌مه‌ ره‌زا، شیخ حه‌یدەر ره‌شید کۆکۆبی^{۶۹}.

کۆتایی هاتنی سه‌رده‌می پاشایه‌تی:

دیاره‌ له‌گه‌ل کۆتایی هاتنی ده‌سه‌لاتی مه‌لیکایه‌تی قۆناغیکێ نوێ له‌ژیانی خه‌لکی عی‌راق و کوردستان به‌ تاییه‌ت ده‌ستپیده‌کات. زۆر که‌س به‌هاتنی سه‌رده‌می کۆماری زیانیان پیده‌گات و هه‌ندیکیش که‌ زۆرینه‌ن باوه‌ریان وایه‌ مه‌لیکایه‌تی رپسایه‌کی موماره‌سه‌ی حوکمی کۆنه‌ و پنیسته‌ به‌شیوه‌یه‌کی نوێ پزیمی ده‌وله‌ت سیسته‌مه‌کانی داب‌پزیته‌وه‌، له‌وه‌ کاتانه‌دا خه‌لکی شاره‌زور و هه‌له‌بج‌ه‌ به‌شیوه‌یه‌کی گشتی پینان ناخۆش بووه‌ که‌ پزیمی مه‌لیکایه‌تی بروخی له‌به‌ر هه‌ندێ بۆچوونی هه‌له‌هه‌ و ده‌رکنه‌کردن به‌ حه‌قیقه‌تی پزیمی مه‌له‌کی به‌لام پزیمی کۆماریش که‌ دوا‌ی ئه‌و هات نه‌یتوانی گۆرانکارییه‌کی جه‌وه‌ری له‌ژیانی خه‌لکا‌ بکات، له‌به‌ره‌وه‌هه‌ ماوه‌یه‌کیش دوا‌ی رووخانی پزیمی پاشایه‌تی له‌ عی‌راق

۶۸. به‌کر حه‌مه‌ سدیق عارف، س.پ، ل، ۷۴.

۶۹. چاوپیکه‌وتن له‌گه‌ل (به‌رپز عه‌بدولقادر)، له‌ ۲۰۰۸/۱۲/۷.

دەولەمەندترین ماوە ئەژمێردرێت بە درێژایی مێژووی حوکمرانی پاشایەتی (١٩٢١ - ١٩٥٨) لە عێراقدا.^{٧٣}

پەيوەندی نێوان ھەلەبجە و دەسەلاتی بەریتانی:

بایەخدانی ئینگلیزەکان بە کوردستان لە سەرھتای سەدەى بیستەمەوہ زیاتر پەرہى سەند و ئەمەش لە ئەنجامی دۆزینەوہى نەوت بوو ئەو بایەخە زۆر بوو کە ئینگلیز بە ميسۆپۆتامیای دابوو کە دەیانویست بیلکێنن بە باشووری کوردستان و بیکەنە بنکە یەکی گرنگی بلۆکردنەوہى پاراستنی دەسەلاتیان لە پۆژھەلاتی ناوہراستدا.^{٧٤} بە پێی ئەو سەرچاوە مێژووییانەى کە ھەبە لە بەر گرنگی ئەو ناوچەى، ھەلەبجە ھەمیشە جێی تەماعی دەورپشتەکانی بوو، ھەر لە زووہوہ ئینگلیزەکان چاوی تەماعیان بریووہ تە ناوچەى ھەلەبجە لە بەر گرنگی و پەيوەندی یە سنوری ئێرانەوہ. ئینگلیزەکان ھەر لە دواى شەپرى یەکەمى جیھانیوہ ھەولێ داوہ کە سەرۆک ھۆزەکان و کۆمەلانی خەلک بە لای خۆیاندا پابکێشن لە ھەمان کاتدا دژی تورکەکان بووہستن.^{٧٥}

دەسەلاتی عوسمانی ھەولیانداوہ جافەکان بۆ بەرژوہەندى خۆیان بە کاربھێنن بۆیە تەماحیان خستوتە بەردەم سەرۆک ھۆزەکانی جاف تا ھاوکارییان لە گەلدا بکەن، خانم بە ووردی چاودیری ئەم گۆرانکارییانە دەکات و دەیەوێت بۆ پاراستنی ناوچەکە لە ناو مەملانێی دەولەتى عوسمانی ئینگلیزەکان سیاسەتێکی رازیکردن بگریتە بەر.^{٧٦} ئینگلیزەکان دەمێک بوو (ميجوسۆن) یان بۆ ئەوہ گۆشکردبوو کە فرمانێکی تايبەتى پێ بسپێرن، کە کاربەدەستێکی گەورەى سیخوړی بوو، ئەوہ بوو ھەر لە گەشتەکەیدا لە سالى ١٩٠٩ بە ناوی بازرگانێوہ لە بەرگی کەسێکی ئێرانی بە ناوی (میرزا غولام حسەین شیرازی) پویشتە ھەلەبجە و ماوہیەک لە ناو جافەکاندا مایەوہ و پەيوەندییەکی گەرمکی پەیدا کرد لە گەل خانم و کورپەکانیدا. ھەر دواى کۆتایی ھاتنی شەپرش بە ناوی سیاسى بەریتانیا پۆلێکی گەورەى لە چەسپاندنی دەسەلاتی ئینگلیزەکان لە باشووری کوردستاندا بینی.^{٧٧}

لە کۆتایی جەنگی جیھانی یەکەمدا عێراق ھەمووی کەوتە ژێر کۆنترۆلی ئینگلیز و سووپای لیفی ئەوہبوو ئینگلیز سلیمانی گرت و بەرہو شارەزور و ھەلەبجەش کەوتە پێ، ھەتا

٧٣. مەھدی محەمەد قادر، س. پ، ١٦٤ ل.

٧٤. عادل سدیق، ھەلەبجە، (١٨٨٩-١٩٣٠)، چ (١) سلیمانی، ٢٠٠٨، ١٤٤ ل.

٧٥. ھەمان سەرچاوە

٧٦. کەرم بەگی فەتاح بەگ، تەئریخی جاف، چ (١) بەغدا، ١٩٩٥، ٨٩ ل.

٧٧. کەمال مەزھەر، چەند لاپەرەبەک لە مێژووی گەلی کورد، بەغدا، ١٩٨٥، بەرگی یەکەم، ١٧ ل.

گه‌يشته نزيك خورمال، له‌ويډا تووشي چه‌كداره‌كاني (مه‌حمود خاني دزلي) دئين وشه‌پړيكي خويناوي پرووده‌دات. له‌ئنجامي زوري و چه‌ك و تفاعي ئينگليزدا، چه‌كداره‌كان به‌رهو ناوچه‌ي (به‌لخه) پاشه‌كشي ده‌كهن و فرپوكه‌ي ئينگليز ئه‌و پوژه بوردومانپكي خه‌ستي دئي به‌لخه ده‌كات. چه‌نده‌ها هاوالاتي بيتاوان ده‌كوژيت^{۷۸}. پاشان سوپاي ئينگليز به‌ چاوساغي چه‌ند كوردپك به‌رهو مه‌لبه‌ندي (جاف) ده‌كه‌ونه‌پري و (خانم) هيچ موعاره‌زه‌يان ناكات پاش چه‌ند پوژيكي سوپاي گه‌ره‌ي ئينگليز ئوردووكاگيه‌كي سه‌ربازي گه‌وره هه‌لده‌دن له نزيك دئي (باوه‌كوچ)^{۷۹}.

خانم په‌يوه‌ندي به‌ست له‌گه‌ل ئينگليزه‌كان، ئه‌گه‌ر خانم نه‌بوايه هه‌رگيز ئينگليز نه‌يده‌تواني به‌ئاساني كوئترولئي ناوچه‌كه بكات چونكه پشتگيري و لايه‌ني هه‌له‌بجه‌بيه‌كان بو (شېخ مه‌حمود) ي حفيد چووبووه ناخ و ده‌رووني خه‌لكه‌وه، هه‌موو حه‌زيان له پشتيواني شوپشه‌كه كردووه. و نيگه‌ران بوون له هيئاني سوپاي ئينگليز و ده‌ست ئه‌ده‌نه به‌ره‌نگاري و چه‌ك هه‌لگرتن^{۸۰}.

ئهم هاوكاريه‌ي خانم وا له ئينگليزه‌كان ده‌كات ته‌واو متمانه‌ي پيپه‌كن نازناويكي هه‌ره گه‌وره‌ي خويناوي پي بيه‌خشن كه (خان به‌هادور) ه‌واته (پاله‌واني نان) ئه‌و نازناوش به‌كه‌م كه‌س دراوه و ئه‌وش له جياتي ئه‌و هه‌موو خزمه‌ته بووه كه خانم پيشكه‌ش به به‌ريتانياي گه‌وره‌ي كردووه. له‌وه‌كه‌سانه‌ي كه دژايه‌تي سوپاي ئينگليزيان كرد: (شېخ كه‌ريم، باوه‌موفتي، سه‌يد قادر، شېخ ره‌شيد، مه‌حمودخاني دزلي، حه‌مه‌ي سان ئه‌حمه‌د)^{۸۱}.

شه‌ري ده‌ربه‌ندي ئه‌شكه‌وه‌ل:

داستاني شه‌ره خويناويه‌كه‌ي ده‌ربه‌ندي ئه‌شكه‌وه‌ل هه‌تا ئيستاش له سه‌رزاري پير و پيش سپياني شاري هه‌له‌بجه هه‌ر ماوه. سه‌رگوزشته‌ي ئه‌و داستانه ده‌گه‌پريته‌وه بو كوئايي سالي (۱۹۲۱). كاتي سوپاي شېخ مه‌حمود له‌شه‌ري خويناويه‌كه‌ي بازياندا شكست دپني ئيتر هيچ به‌ربه‌ستپك له‌به‌رده‌م ئينگليزدا ناميني ري له هاتني بگريت به‌رهو حه‌وزي شاره‌زور. پاشان سوپاي ئينگليز به‌يارمه‌تي هه‌ندي له‌سه‌راني جاف و عاديله خانم هاتنه هه‌له‌بجه و سه‌ربازگه‌يان تيډا هه‌لدا، نامه و بلاوكراوه‌ي خويان نارد بو هه‌ر چوارلاي هه‌له‌بجه بو

۷۸. به‌كر حه‌مه سديق عارف، س. پ، ۶۶.

۷۹. چاوپيكه‌وتن له‌گه‌ل (عه‌لي شاه‌ويس) له ۲۰۰۸/۱۲/۵.

۸۰. به‌كر سديق عارف، س. پ، ۶۳.

۸۱. هه‌مان سه‌رچاوه، ل ۳۶.

پاش (۱۰) پوژ له و شهړه خویناوییه دوو فرۆکه‌ی جهنگی تری به‌ریتانی هیرش دهبه‌نه سه‌ر دبی (کانی که‌وه) له‌وی چه‌کاره‌کانی (حه‌میان ئە‌حمەد) به‌تفه‌نگی ماوزه‌پ‌ته‌یاره شکین یه‌کیکیان ده‌خه‌نه خواره‌وه و فرۆکه‌وانه‌که به‌هه‌زار زه‌حمه‌ت ده‌ریاز ده‌بی‌ت. شو‌پش‌گی‌زان دوی ئە‌وه دهرسه‌ی به‌ ئینگلیزیاندا ده‌رۆنه (باراماوا) به‌لام له‌ویش بو‌ ماوه‌یه‌کی که‌م جییان بووه‌وه، چونکه ده‌سه‌لاتی ئینگلیز هه‌موو ناوچه‌که‌ی گرتبووه‌وه و ئە‌وی سه‌ری‌چی له‌گه‌ل سوپای ئینگلیز بک‌ردایه له ناویان ده‌برد. له‌لایه‌کی تره‌وه هۆز و عه‌شایه‌ره کورده‌کان نا‌کۆکیان له نیوان هه‌بوو. ئە‌مه‌ش زه‌ره‌ریکی گه‌وره‌ی له چاره‌نوسی شه‌په‌که‌ره‌کانی ده‌ربه‌ندی ئە‌شکه‌وه‌ل دا. پاش ماوه‌یه‌ک چه‌ند دانوستانیک کرا و سه‌رانی شه‌رکه‌ر خۆیان به‌ده‌سته‌وه‌دا و به‌لینی دانیشتن و ئاشوب نه‌نانه‌وه‌یان به‌ ئینگلیز دا^{۸۷}.

۸۷. ئازاد هه‌مه‌دی قادر، س، پ، ۹۴.

به‌شی سییه‌م لایه‌نی کارگیژی

به‌گشتی ئه‌و سه‌رچاوه میژوو بیانه‌ی باس له میژووی عه‌شیره‌تی جاف ده‌که‌ن ده‌لین (محهمد پاشای جاف) سه‌رۆکی خێلی جاف، یه‌که‌م قائیمقامی هه‌له‌بجه بووه. بی دیاریکردنی میژووی مانگ و سالی ئه‌و دیار نییه، به‌لام له‌سه‌رده‌می ئه‌م قائیمقامه‌دا سه‌رایه‌کی تیا دروستکراوه، له‌پاشدا ئینگلیزه‌کان ده‌ستکارییانکردوه^{۸۸}.

له‌به‌لگه میژوو بیه‌کاندا وا هاتوو که له سالی ۱۸۸۹ دا به فرمانی تورک هه‌له‌بجه کراوه به‌قه‌زا^{۸۹} له زه‌مانی عوسمانیه‌کاندا پێی ووتراوه (ئه‌له‌بجه قه‌زایی) واته قه‌زای ئه‌له‌بجه نه‌ک (هه‌له‌بجه)^{۹۰}. وه‌وسمان پاشا کورپی محهمد پاشای جاف کرا به قائیمقامی هه‌له‌بجه، به‌لام له‌به‌ر سه‌رقالی زۆری به سه‌فه‌ر کردن عاديله خانمی خیزانی بووه جیگری و فه‌رمانپه‌وایی کردوه^{۹۱}. جله‌وی ئیدار و ده‌سه‌لاتی پامیاری ورده ورده وه‌رگرت هاتا وایلپهات هه‌ر له ژبانی (وه‌وسمان پاشا) خویدا حوکمرانی ده‌کرد و کاروباری ناوچه‌که‌ی به‌پێوه ده‌برد، هه‌تا وایلپهات دواي کۆچی (وه‌وسمان پاشا) ئیتر جله‌وی فه‌رمانپه‌وایه‌تی که‌وته ده‌ست، ده‌ستی کرد به هه‌ندئ کاری ئاوه‌دان کردنه‌وه و به هیزکردنی مه‌رکه‌زیه‌تی خۆی له به‌رئه‌وه دادگایه‌کی به‌سه‌رۆکایه‌تی خۆی له‌ناو شار دانا و هه‌ندئ دوکان و بازاری کرده‌وه به‌مه‌به‌ستی خۆبه‌هیزکردن به‌ندیخانه‌یه‌کی له هه‌له‌بجه دروست کرد بۆ له‌یاسا ده‌رچوان و ئه‌و ده‌مه‌ش کاتی نوێکردنه‌وه‌ی ئینگلیز بوو له ناوچه‌که و ده‌سه‌لاتی (تورک) له‌ویدا نه‌ما بوو.

له‌ماوه‌ی نیوان (۱۹۱۹ - ۱۹۲۳ز) دا واته هه‌تا دروستبونی حکومه‌تی عه‌ره‌بی له جیاتی ئیداره و کارگیژی نوێنه‌ری ئه‌فسه‌ری به‌ریتانی حوکمرانی له هه‌له‌بجه ده‌کرد. به‌یارمه‌تی خانم، له‌لایه‌ن ئینگلیزه‌کانه‌وه به‌هاوکاری خانمی وه‌وسمان پاشا پۆست و ته‌له‌گراف دامه‌زرا، که له‌لایه‌ن به‌پێوه‌به‌رایه‌تی پۆسته‌وه سه‌ره‌رشتیاری کراوه له‌سه‌ر ده‌ستی به‌رپز حه‌مه‌ چاوه‌ش دابوووه... له‌پاش ئه‌و حسین و دواتر ئه‌ورحمان به‌پێوه‌ی بردوووه. پاشان کاک مسته‌فای بارام و حه‌مه ئه‌مین مسته‌فا مه‌ریوانی (..) و چهند به‌رپزیکێ تر تییدا

۸۸. عمری حاجی عنایت، س، پ، ل ۱۲.

۸۹. سه‌لاحه ره‌ش، س، پ، ل ۶.

۹۰. جه‌مال کاکه برا، خه‌زان "گۆڤار" ژ، (۶)، ۲۰۰۳ ل ۲۴.

۹۱. به‌کر حه‌مه سدیق عارف، س، پ، ل ۱۵.

کاریان کردووہ .

سالی (۱۹۲۳) لہ گہ لآ دروستبونی یہ کہم حکومتی عیراقیدا دوی ہاتنی ئینگلیز (تایہر بہگی شاعیر) کرا بہ قایمقام . بہ لآم لہ سالی (۱۹۲۴) دا وہ فاتی کرد . دوا بہ دوی ئو ئورحمان موختار جاف کرا بہ قایمقام و پاش ماوہیک کرابہ (نائب) لہ حکومتی عیراقیدا و چوو بۆ بہ غدا بہ دەم کاریہ وہ , لہ جیاتی ئو جیگرہ کہی حامید بہ گ بوو لہ سالی ۱۹۲۴ چووہ سہرکار بوو بہ قائم مقام . لہ جیاتی ئو کاتہی حامید بہ گ ہاتہ سہرکار ئازاوہ کہ تبووہ ناوشار , لہ بہر ئوہ یاسایہ کی توند و تیژی بہ کارہینا بۆ ئوہی شار ہینم بکاتہ وہ و لہ دەست پیاو خراپ و پئگر و ہندی کاری ناشرین ہہر خوی بہ ناو شاردہ دہ گہ پراو سہرپہرشتی کاروباری ہلہ بجہی دہ کرد^{۹۲} .

بۆ نمونہ جاریکیان دزیکی دیووہ مالہ جولہ کہ یہ کی تالان کردووہ , گرتوویہ تی گوئیہ کی بریوہ . یہ کہم قوتابخانہ ش لہ سالی ۱۹۲۹ بہ ہوللی حامید بہ گ لہ ہلہ بجہ دا دروستکراوہ لہ بہرئوہی خہ لکہی ناو ہلہ بجہ پووی لہ زیاد بوون بوو ئاوی کانیاوہ کانیاں بہ کاردہ ہینا بۆ خواردنہ وہ بہ ہوللی حامید بہ گ توانرا پرؤژہی ئاوی ہلہ بجہ لہ سالی ۱۹۲۹ تہ واو بکات کہ لہ سہرچاوہ کہ کانی باموک بوو . تا سالی ۱۹۳۲ قایمقام بوو . عوسمانیہ کان بہ شیوہیہ کی تاییہ تی باہ خیان بہ ہلہ بجہ دہا وبنکہی پؤلیس و سوپایان دامہ زرانہ بوو کہ پیی دہ و ترا (سہرا کۆنہ کہ) . بہ لآم لہ لایہن دہ ولتہ تی عیراقیہ وہ لہ سالی (۱۹۳۰) دا یہ کہم بینا بۆ پؤلیس خانہی ہلہ بجہ دروستکرا^{۹۳} . پاشان حامید بہ گ قایمقامی کہ ہاتنہ سہر کار و ماوہنا ماوہیک قایمقامہ کان دہ گوران بہ م شیوہیہی خوارہ وہ :

۱۹۳۲ - ۱۹۳۴ مراد رحمت اللہ .

۱۹۳۴ - ۱۹۳۶ ناجی ہورمزی .

۱۹۳۶ - ۱۹۳۷ ئہ حمہد فہ خری موستہ فا پاشا .

۱۹۳۷ - ۱۹۳۸ سدیق ئہ لقادری .

۱۹۳۸ - ۱۹۳۹ حمہ سہ عید قہ زار بریکاری قایمقام .

۱۹۳۹ - ۱۹۴۲ سہ عید عہدولقادر کہ رکوکی .

۱۹۴۲ - ۱۹۴۴ شاکر فہ تاح , نوسہری گہ ورہی کورد .

۹۲ . بہ کر حمہ سدیق عارف , س , پ , ل , ۱۶ .

۹۳ . جہ مال کاکہ برا , س , پ , ل , ۲۴ .

۱۹۴۴ - ۱۹۴۵ رهشید غه فور قۆلچی^{۹۴}.

۱۹۴۵ - ۱۹۴۹ حسین محمەد به غدادی، کابرایه کی عه رب بووه.

۱۹۴۹ - ۱۹۵۰ جه مال ره فعه ت.

۱۹۵۰ - ۱۹۵۱ ئیسماعیل شیخه.

۱۹۵۱ - ۱۹۵۲ رهشید غه فور قۆلچی، دووباره.

۱۹۵۲ - ۱۹۵۴ عومه ر ئاغا بریکاری قائیمقام.

۱۹۵۴ - ۱۹۵۶ خالد نه قشبه ندی.

۱۹۵۶ - ۱۹۵۷ ئیسماعیل حه قی.

۱۹۵۷ - ۱۹۵۸ بایز ئاغا.

به م شیخه قانیمقامه کان یهک له دوا یهک ده بوون به قائیمقام و که سایه تی لیتهاتوو و ناودار و خاوه ن بروانامه ی ئه و سه رده مه بوون، هر ئه وه نه بوو هر که سه بو خوی بیت و بیته قائیمقام و زۆربه یان که سایه تی لیتهاتوو ی خودی هه له بجه بوون^{۹۵}.

دهرئه نجام

له ئه نجامی ئه م لیکنۆلینه وه یه وه ده گینه ئه م ئه نجامانه ی خواره وه:

۱. هه له بجه یه کیک بووه له م شارۆچکانه ی کوردستانه ی عیراق دانه براره له م گزرانانه ی که

کوردستان له سه رده می پاشایه تی به خۆیه وه دیووه.

۲. له پووی زانستی هه له بجه یه کیک بووه له ناوچه کانی کوردستان که گرنگی به لایه نی

زانستی داوه و چه ندان زانا و که سایه تی لیتهاتوو ی تیدا دهرکه وتووه.

۳. هه له بجه وه ک شاریکی کوردی له پووداوه کانی عه ره بی پۆلی خوی بینیه، که ئه مه ش

له چوارچیوه ی دلۆسۆزی بووه بو ئاینی ئیسلام وه ک به شداری له شه پری عه رب - ئیسرائیل ۱۹۴۸.

۴. هه له بجه یه کیک بووه له م شارانه ی کوردستان که شوینی خه باتی سیاسی و پیکخواه یی

بووه پارته سیاسیه کانی کوردستان چالاکی خویان تیدا نواندووه.

۵. هه له بجه پشتگیری ئه و هه لۆیسته نیشتمانیا نه یان کردووه که له کوردستان و عیراقدا

دژی پژی می پاشایه تی ئه نجام دراوون وه ک راپه پینه کان به تایبه تی له شاری به غدا.

۹۴. چاوپیکه وتن له گه ل خدر کریم محمەد، له ۲۰۰۸/۱۲/۱۲.

۹۵. چاوپیکه وتن له گه ل سه رۆکی شاره وانی هه له بجه ی شه هید (خدر کریم محمەد)، له ۲۰۰۸/۱۲/۱۲.

لیستی سەرچاوهکان سەرچاوه کوردییەکان:

کتیبەکان:

١. ئیدمۆندس: کورد، تورک، عەرەب، و: حامید گەوهەری، چ ٢، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٤.
٢. ئەبوب رۆستەم: هەگبە و هەوارگە، چ ١، سلێمانی ٢٠٠٤.
٣. ئەحمەد باوەڕ: جولهکەکانی کوردستان (بنەچینەیان - داب و نەریتیان - هۆکاری کۆچکردنیان)، چ ١، چاپخانەى وهزارهتى رۆشنییری، هەولێر، ٢٠٠٠.
٤. ئازاد حەمەدی قادر: هەلەبجە وکەسایەتیهکان (مشتیک له خەرواریک)، چ ١ چاپخانەى بابان، سلێمانی، ٢٠٠٥.
٥. بەکر حەمە سدیق عارف: لاپەرەیک له میژووی هەلەبجە، چ ١، سلێمانی، ١٩٩٧.
٦. توفیق هەرمانان عەلی: هەلەبجە کارەساتی کیمیابارانى سالى ١٩٩٨، چ ١، دەزگای چاپی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٤.
٧. حەکیم مەلا سالیح: هەلەبجە له ئامیزی میژوودا، چ ١، چاپخانەى مناره، ٢٠٠٤.
٨. رەشاد میران، رەوشی ئایینی و نەتەوهیی له کوردستاندا، چ ٢، کوردستان، ٢٠٠٠.
٩. ساجد ئاواره: نامەى ژیان، چ ١، سلێمانی، ١٩٨٥.
١٠. سەعید مەموزینی: بەرکۆڵیک له میژووی کورد و کوردستان، چ ١، چاپخانەى مناره، هەولێر، ٢٠٠٧.
١١. سەلاحە رەش: هەلەبجە نما، چ ١، چاپخانەى قانع، سلێمانی ٢٠٠٨.
١٢. شاکر فەتاح: گەشتی هەلەبجە و هەرمانان، چ ١، سلێمانی، ١٩٣٣.
١٣. شەوکەتی حاجی مشیر: کارەساتی کیمیابارانى هەلەبجە، چ ١، ١٩٨٨.
١٤. عەبدوللا غەفور: فەرهنگی جوگرافیای کوردستان، دەزگای چاپ و پەخشى سەردەم، چ ١، سلێمانی، ٢٠٠٢.
١٥. عەلی سەیدو گەورانی: له فمانهوه بۆ ئامیدی، چ ١، سلێمانی، ٢٠٠٠.
١٦. عەبدولکەریم حەمید عەبدولکەریم: ئەحمەد موختار جاف (مروّف و شاعیر)، چ ١، سلێمانی، ٢٠٠٢.
١٧. عەمری حاجی عەنایەت هەلەبجەیی: هەلەبجە و شارستانیەت، چ ١، سلێمانی، ٢٠٠٨.
١٨. عبدالله مەلا عەلی، هەلەبجە له کللوهرۆژنەى میژووهوه، چ ١، سوید، ١٩٩٩.
١٩. فەیسەل دەباغ: حیزبی (هیوا) و شۆپشی (١٩٤٢ - ١٩٤٥) ی بارزان، دەزگای پراگەیاندى گولان، چ ١، هەولێر، ١٩٩٧.
٢٠. کەریم زەند: جوگرافیای کوردستان، چ ١، سلێمانی ٢٠٠١.
٢١. کەریم بەگی فەتاح بەگ: تاریخی جاف: چ ١، بەغدا، ١٩٩٥.
٢٢. کەمال مەزەن: چەند لاپەرەیک له میژووی گەلی کورد، بەرگی یەکەم، بەغدا، ١٩٨٥.
٢٣. مەروۆخ: میژووی کوردو کوردستان، و: محمد فدا، چاپخانەى سەرکەوتن، بەغدا، ١٩٥٨.
٢٤. مەهدی محەمەد قادر: پێشھاتە سیاسیهکانی عێراق، ١٩٤٥ - ١٩٨٥، چ ١، سلێمانی، ٢٠٠٥.
٢٥. میرزا محەمەد ئەمین مەنگوری: حقائقى بەرسەرھاتی شیخ محەمود له پەنای ئیستیقلالی کورد دا، چ ١، سلێمانی، ٢٠٠٣.
٢٦. هیوا عەزیز: کۆمەلەى خۆببۆون، پارتی هیوا، کۆمەلەى ژیکاف، چ ١، چاپخانەى یاد، سلێمانی، ٢٠٠٦.

گۆفارهکان

٢٧. جەمال کاکە برا: هەلەبجە له ٣/١٦ گۆفاری (خزان) ژ (٦)، ٢٠٠٣/٣/١٦.
٢٨. سەلاحی حەمەى زەینەب: هەندیک له جولهکەکان خەلکی ئەم شارە و شارى هەلەبجەن، گۆفاری سلێمانی، ژ (٧٣) ٢٠٠٦.
٢٩. فەیرۆز حەسەن هەلەبجەیی: هەلەبجە نشینگەى جاف و گۆران، گۆفاری هەلەبجە، ژ (١)، ٢٠٠٦/٣/١٦.
٣٠. کەشکۆل هەلەبجەیی: له هەلدێری میژوودا، گۆفاری خەرمان، ژ (٨)، سالی ١٩٩٢.
٣١. گۆران هەلەبجەیی: هەلەبجە کارەسات، گۆفاری (پەیف)، ژ (١٠ - ١١)، ١٩٨٩.

چاوپيڳه وٽن:

۳۲. چاوپيڳه وٽن له گهڙ (خدر محمه مهدي) سه رۆكي شاره واني هه له بجه له ۲۰۰۸/۱۲/۱۲.
۳۳. چاوپيڳه وٽن له گهڙ (عهلي شاوهيس) ، له ۲۰۰۸/۱۲/۵.
۳۴. چاوپيڳه وٽن له گهڙ (عهبدولقادر سه عيدي) ، ۲۰۰۸/۱۲/۲.
- سه رچاوه عه ره بيه كان:
۳۵. عماد عبدالسلام رؤوف: مراكز ثقافية معمورة في كردستان، بغداد، ۱۹۹۷.
۳۶. مسعود البارزاني: البارزاني والحركة التحريرية الكردية (الكرد و ثورة ۱۴تموز)، كردستان، ۱۹۹۰.

